

Beluszky Tamás

Értékek, értékrendi változások Magyarországon 1945 és 1990 között

1. BEVEZETÉS

Társadalmi közgondolkodásunk utóbbi tíz-tizenöt évében az a meglátás vált uralkodóvá, mely szerint a magyar társadalom erkölcsi válságban szenved: hiányoznak az általánosan követésre méltónak tartott erkölcsi normák, a társadalom legnagyobb része által egységesen elfogadott alapértékek. A nyugati kultúrkört megteremtő keresztény és humanista eszmények hatóereje, szerepe a mindennapi életben hazánkban csekély. Ugyanakkor a helyükbe lépett értékek nem alkotnak egységes értékrendet, akár a legalapvetőbb értékek (pl. az emberi méltóság, az élet tisztelete, szeretet, a természeti környezet védelme, a szellemi-kulturális javak megbecsülése), egyes kisebb csoportokban más-más súlyozású, nagy változatosságot engedő rendjét sem. Sokak gondolkodásából hiányzik mindenfajta tudatosan vállalt értékrend. A családi kapcsolattartáson túlterjedő közösségi élet fejletlen, a különböző kisközösségek keveseket érnek el, és nem nagy a társadalmi hatásuk.

Mint az általános vélekedések jelentős része, alapiában véve ez is igaz meglátás. Már egy 1982-ben végzett nemzetközi felmérés alapján, melyben tizenhárom nyugat-európai ország és hazánk vett részt, Európa legindividualistább és legerősebb társadalmának bizonyultunk (Hankiss 1989: 58), s e tényt, mindenki számára láthatóan „illusztrálja” többek között a válások, az abortuszok, az alkoholizmus és az öngyilkosságok európai viszonylatban kiugróan magas aránya. Kevés konkrétumot tudunk azonban arról, milyen okok és folyamatok vezettek értékrendünknek ehhez a jelenlegi, nem sok öröme, ám annál több aggodalomra okot adó állapotához. Írásomban a magyar társadalom értékrendjének 1945 és 1990 közötti átalakulását, s az ezen folyamatokat meghatározó hatásokat szeretném bemutatni, valamint azt az értékrendi állapotot, mely az 1980-as évekre kialakult. Mindenekelőtt azonban azt kell meghatároznunk, mit jelent az ‘érték’ fogalma a társadalomtudományokban, majd arról kell néhány szót szólnunk, milyen módszerek teszik lehetővé vizsgálatát.

2. AZ ÉRTÉK FOGALMÁNAK ÁTTEKINTÉSE A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOKBAN

Az érték fogalma alapvetően filozófiai, metafizikai fogalom. Csak akkor beszélhetünk értékről a szó eredeti értelmében, ha van valamilyen érvényes viszonyítási alapunk, melyhez mérten értéknek tekinthetünk valamit. Az a feszültség, mely egy egyetemes érvényű viszonyítási alap létének logikai igazolhatatlansága, valamint az emberi természet egyetemesség, végső értelem és valódi értékek utáni vágyakozása között áll fenn, a különböző posztmodern és relativista filozófiák mindmáig feloldatlan

dilemmája. Azt azonban beláthatjuk, hogy minden értékválasztás, az értékek létének előfeltétele az emberiség, a földi élet fennmaradása. Ez az evidencia válhat alapjává annak a minimálkonszenzusnak, melyre alapozva a társadalomtudományok foglalni kezdenek az értékek kérdéskörével.

A szociológia tudományában megkülönböztetnek objektív és szubjektív értékeket. E meghatározás szerint objektív érték „mindaz, amire egy adott rendszernek (s e rendszer lehet egy emberi szervezet, egy intézmény, egy embercsoport, egy társadalom vagy akár az egész emberiség) szüksége van ahhoz, hogy létezni, működni és esetleg fejlődni tudjon”. Szubjektív érték pedig az, „amit egy rendszer önmaga számára, önnön léte, működése és esetleg fejlődése szempontjából szükségesnek érez, vél, ítél” (Hankiss 1977: 342-343).

Az objektív és a szubjektív értékek köre sohasem fedheti egymást teljesen. A tudattal rendelkező rendszerek (társadalmak, közösségek, családok) mindenkori célja, a számukra szükséges objektív értékek körének felderítése, s hogy szubjektív értékeiket azokra mint biztonságos alapra építhessék. Ez a törekvés azonban egy-egy társadalomban sokszor rossz irányt vesz, kudarcot vall. Ennek oka abban keresendő, hogy különböző mélyen gyökerező, megmerevedett értékrendi struktúrák, vagy valamely utólag nehezen megmászható rossz döntés, majd öncsalás, önáltatás hatására egy közösség nem ismeri fel a körülmények változását, a rá leselkedő tényleges veszélyeket és tényleges lehetőségeit. (A társadalmi tudat ilyenfajta defektusának meggyőző leírását olvashatjuk Bibó István: *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar fejlődés* című tanulmányában.)

Az objektív és a szubjektív értékek közötti hasadás oka lehet továbbá, hogy egy társadalom érdekartikuláló, érdekvédelmi, hatalmat ellenőrző szerveinek hiánya, fejletlensége vagy gyengesége következtében egy-egy társadalmi csoport rákényszerítheti saját érdekeit és azokat legitimáló értékrendjét a társadalom egészére. Ilyen pozícióban volt a magyar társadalomban a dualizmus korában és a két világháború közötti időszakban a nagybirtokos és a nagytőkés réteg, majd 1947 és 1990 között a nómenklatúra, az öt kiszolgáló erőszakos szervezetek magasabb rangú tagjai, valamint a pártközeli értelmiség és kvázi-értelmiség.

Súlyos hatást gyakorol a szubjektív értékrendre a társadalmi szintű indoktrináció is. Ha direkt módon ez nem is mindig sikeres, indirekt hatása hosszabb távon gyakran igen jelentős.

A szociológiában beszélnek célértékekről és eszközértékekről is.¹ A célértékek vagy alapértékek a társadalom tagjai számára kívánatos életcélok (pl. béke, anyagi jólét, igaz barátság/szerelem, üdvösség). Az eszközértékek olyan tulajdonságok, melyek segítenek e célok elérésében (pl. bátor-gerinces, alkotó szellemű, logikus gondolkodású, fegyelmezett, szeretetteljes).

3. MILYEN ESZKÖZÖKKEL VIZSGÁLHATÓ EGY TÁRSADALOM ÉRTÉKRENDJE?

A szociológia tudományában kezdettől fogva jelen voltak az egyes társadalmak értékrendjére vonatkozó kérdések, s a kulturális antropológia kérdésfelvetései sem

¹ Ez a felosztás az alapja az értékszociológiai felméréseknél széles körben alkalmazott Rokeach-tesztnak, melyet a továbbiakban részletesen is bemutatunk.

esnek messze az értékszociológia vizsgálati tárgyától. Mégis, mai formájában, az értékszociológia viszonylag fiatal tudományág a szociológia tudományán belül is. A figyelem az értékek kérdésére a hetvenes évek elején terelődött az amerikai szociológiában és szociálpszichológiában, ekkor jelentkeztek ugyanis a modern ipari társadalmak válságának első komoly jelei. Amerikai és nyugat-európai szociológusok ekkor dolgozták ki azokat a felmérési eszközöket, kérdőíveket, melyekkel egy társadalom értékrendi viszonyairól releváns minta vehető. A legismertebb, nemzetközileg elfogadott, széles körben használt tesztek:

- a Rokeach-teszt, mely az alapvető emberi értékekre és értékválasztásokra vonatkozik;

- az Ingelheart-féle materiális és posztmateriális értékekre vonatkozó teszt;

- a Melvin Cohn által kidolgozott, gyermeknevelési elveket vizsgáló teszt;

- az Európai Értékrendszerek Kutatócsoportjának (European Value System Study Group) tesztje (Füstös-Szakolczai 1994: 57).

Nálunk, kísérleti jelleggel, 1973-tól kezdődően végeztek az értékszociológia körébe tartozó kérdőíves felméréseket. Az első országos felvételek készítését 1977-ben engedélyezte a politikai hatalom. Ez, s a későbbi ilyen jellegű kutatások, nálunk négy szociológus, Füstös László, Hankiss Elemér, Manchin Róbert és Szakolczai Árpád nevéhez köthető. 1978-tól a felmérésekben leginkább a Rokeach-tesztet alkalmazták, ez bizonyult ugyanis a leghasználhatóbbnak az alapértékek kutatásában, vizsgálatában.

A Rokeach-teszt kérdőíve 18 cél- és 18 eszközértéket tartalmaz, melyeket az egyének rangsorolnia kell (külön a cél- és külön az eszközértékeket). A teszt értékei a következők:

A, célértékek: ANYAGI JÓLÉT, BÉKE, BELSŐ HARMÓNIA, BOLDOGSÁG, BÖLCSESSÉG, CSALÁDI BIZTONSÁG, EGYENLŐSÉG, AZ ELVÉGZETT MUNKA ÖRÖME, ÉRDEKES – VÁLTOZATOS ÉLET, A HAZA BIZTONSÁGA, IGAZI BARÁTSÁG, IGAZI SZERELEM, KELLEMEK – ÉLVEZETES ÉLET, EMBERI ÖNÉRZET, SZABADSÁG, TÁRSADALMI MEGBECSÜLÉS, ÜDVÖZÜLÉS;

B, eszközértékek: ALKOTÓ SZELLEMŰ, BÁTOR – GERINCES, ELŐÍTÉLETEKTŐL MENTES, ENGEDELMES, ÉRTELMEK, FEGYELMEZETT, FELELŐSÉGTELJES, HATÉKONY, JÓKEDÉLYŰ, LOGIKUS GONDOLKODÁSÚ, MEGBOCSÁTÓ, ÖNÁLLÓ, SEGÍTKÉSZ, SZAVAHIHETŐ, SZERETETTELJES, TISZTA, TÖREKVŐ, UDVARIAS. Egy-egy érték rangsorbeli elhelyezésének átlaga az érték fontosságát jelző szám. (Tehát minél kisebb a fontosságot jelző szám, annál előrébbvaló az adott érték a társadalom érték-skáláján.) A Rokeach-teszt különösen jól használható különböző társadalmak értékrendjének összehasonlításakor vagy, ismétlődő felvétel esetén, egy-egy érték jelentőségváltozásának vizsgálatára egy adott társadalmon belül. Meg lehet vele figyelni különböző értékcsoportok és társadalmi csoportok viszonyát, valamint egyes értékcsoportok és értékpolarítások (egymástól távol elhelyezkedő értékek, értékcsoportok) együttes mozgását is.

Magyarországon az általunk vizsgált időszakban három nagy felmérés készült a Rokeach-teszt segítségével: 1978-ban, 1982-ben és közvetlenül a rendszerváltozás után, 1990 őszén. Az értékrend állapotaira és az értékrendi folyamatokra vonatkozó korábbi adatok nem állnak rendelkezésünkre. Ezért az 1945 és 1977/78 közötti időszak magyar társadalmának értékrendjéről (értékrendjeiről) és annak változásairól csak közvetett módon szerezhetünk ismereteket. Van ismeretünk a hatalom szándékairól

és eszközeiről, van bizonyos ismeretünk a társadalomnak a hatalom nyomására adott válaszreakcióiról, a hatalmi szervekkel szemben, a munkahelyen, a falusi-kisvárosi társadalomban, a családokon belül jellemző bizonyos magatartásformákról, ismerünk értékítéleteket tartalmazó jellegzetes mondásokat, szöfordulatokat, „népi” bölcsességeket. Vizsgálhatjuk, hogyan jelent meg (vagy nem jelent meg) a hivatalos értékrend, ill. egyéb értékrendek elemei az oktatásban, tankönyvekben, tömegkommunikációban. Ismerjük olyan, nem kifejezetten értékszociológiai (például a magyar lakosság politikai ismereteit vizsgáló) felmérések eredményeit, melyekből nagyban következtethetünk a társadalom értékrendjére. Mindezek ismeretében levonhatóak olyan szociálpszichológiai következtetések, melyek úgy a múltbeli hétköznapi tapasztalattal, mint az 1978-tól kezdődően már létező konkrét adatokkal egybecsengenek. Az 1945-1990 közötti időszak magyar társadalmi értékrendjének vizsgálata során tehát olyan folyamatokat kell szemügyre vennünk, melyek utolsó szakaszát és eredményeit meglehetősen jól ismerjük, míg a korábbi időszakokra és állapotokra vonatkozóan csak ezek felől visszatekintve fogalmazhatjuk meg következtetéseinket és feltevéseinket. Ezt a visszatekintő elemző munkát nálunk Andorka Rudolf, Szabó Miklós mellett főképpen Hankiss Elemér végezte el (Hankiss 1983, 1986, 1989).

4. A MAGYAR TÁRSADALOM ÉRTÉKRENDJÉBEN 1945 ÉS 1990 KÖZÖTT ZAJLÓ VÁLTOZÁSI FOLYAMATOK KORSZAKOLÁSA

A magyar társadalom értékrendjében 1945 és 1990 között zajló változási folyamatokon belül négy nagy korszakot különböztethetünk meg:

– I. 1945-1948: A hagyományos értékrend széleskörű továbbélése, többféle értékrend egyidejű, nyíltan vállalható jelenléte a társadalomban, közéletben, kulturális- és szellemi életben.

– II. 1948-1962/65: A nagy átalakulás, a hagyományos értékrend eróziójának időszaka. 1953 és 1956 ebből a szempontból csak halvány cezúra.

– III. 1965-1980: A „klasszikus Kádár-kor” az értékrendi folyamatokban. A változások lelassulnak, a felszín alá szorulnak, ugyanakkor ebben az időszakban válnak uralkodóvá azok az értékrendi és mentalitásbeli jellegzetességek, melyek mindmáig jelentős mértékben meghatározzák hazánk lakosságának gondolkodását, viselkedését, életvitelét, törekvéseit.

– IV. Az 1980-as évek: a társadalmi válság egyre erőteljesebb tudatosulásának időszaka. 1987/88-ra az indoktrináció révén felemás módon kialakult hivatalos értékrend teljesen elkopik, hitelét veszti (második erózió). A hagyományos értékrend, illetve a pártállami hatalomátvétel előtti értékrendek felemás, ellentmondásos módon újulnak meg, illetve újabb, modern és posztmodern értékek és értékrendek jelentkeznek szintén felemás módon.

5. AZ 1945 –1948 KÖZÖTTI ÉVEK ÉRTÉKRENDJÉNEK JELLEMZŐI MAGYARORSZÁGON

1945-ben és a következő években egyfajta értékrendi kettősség jellemző hazánk társadalmában. A második világháború vége, az alapjaiban közel ezer éves állami és társadalmi felépítmény összeomlása olyan helyzetet teremt, mely nem jelentéktelen és igen gyors változásokat eredményez a társadalom értékrendjében. Az olyan evidenciák megszűnése, mint a világi és egyházi nagybirtok, a korábban nem szalonképes kommunista meggyőződés elfogadottá, s a közéleti érvényesülésben mind inkább előnyössé válása, a kommunista párt részesedése, majd fokozódó dominanciája a hatalomban, a köztisztviselői kart jelentős részben kicserélő B-lista mind-mind ebbe az irányba hatottak.

Ugyanakkor ezek az évek még nem hozták magukkal a meglévő értékrendek lerombolását, drasztikus, alapvető megváltozását. Sőt, az 1945-48 közötti évek még magukban hordozták a társadalmi értékrend szerves, fokozatos, a múlt értékeit megtartó modernizációjának lehetőségét is. (Természetesen csak akkor mondhatjuk ezt, ha eltekintünk a korszakban zajló nemzetközi és országos hatalmi-politikai folyamatoktól, s pusztán a társadalomban zajló belső folyamatokat, s az azokban rejlő elvi lehetőségeket nézzük. S itt kell megjegyezni azt is, hogy amíg a belpolitikai életben a kommunista hatalomátvétel 1947 második felére lényegében már megtörtént, ennek a társadalomra, a gazdasági-, kulturális-, szellemi- és mindennapi életre gyakorolt hatása csak 1948/49 folyamán bontakozott ki a maga teljességében.)

Hankiss Elemér *Az értéktudat kiforratlansága* című tanulmányában – e sorok írója szerint némiképp sematizálón, számunkra most mégis használhatóan – négy jellemző értékrendről beszél, melyek a magyar társadalom értéktudatát a huszadik században meghatározták (Hankiss 1983). Ezek: a hagyományos keresztény értékrend, a puritán-felhalmozó értékrend, a fogyasztói-hedonista értékrend, és a 19. és kora 20. század munkásmozgalmainak értékrendje.

A hagyományos keresztény értékrend 1945 után még megőrizte, sőt a háború utáni évek katolikus megújulásával és az 1947/48-as protestáns ébredéssel egyes társadalmi csoportokban még növelte is befolyását. Igaz, hogy a katolikus egyház elvesztette földbirtokait, vagyonának nagyobb részét és az államhatalommal való kivételes kapcsolatait, kérdés azonban, hogy e tényezők a korábbiakban milyen mértékben segítettek a keresztény értékrend hiteles képviselésében, továbbadásában. Valószínű, hogy a társadalom egy részének 1945 utáni elfordulása a hittől, vallástól, egyháztól, csak egy már régen bekövetkezett lelki, értékrendi eltávolodást hozott felszínre. Azt azonban szintén nem állíthatjuk sommásan, hogy azok, akik életük alapértékeit a kereszténység útmutatása szerint találták meg, társadalmi és politikai kérdésekben feltétlenül konzervatívak, (a kor fogalmai szerint) jobboldaliak, modernizáció-ellenesek lettek volna, vagy hogy az 1944 előtti időszak politikai eszméivel azonosultak volna. Még az 1945 után markánsan, már-már anakronisztikusan konzervatívnak számító Mindszenty József bíboros-érsek sem volt a Horthy-kor hatalmi elitjének jellegzetes képviselője, sem személyében, sem társadalmi nézeteiben. Még kevésbé lehet ilyen kapcsolatot találni a keresztény értékrend és a politikai-társadalmi konzervativizmus között a protestáns ébredés vezető személyiségei és résztvevői esetében. Közülük sokan kifeje-

zeten kritikusan viszonyultak a két világháború közötti középosztályi mentalitáshoz és egyházi élethez, érdeklődtek a társadalmi kérdések iránt, aktívan részt kívántak venni az új társadalmi rend kiépítésében. (Ezt a többségnél tiszta és jószándékú, némelyeknél viszont hátsó gondolatoktól vezérelt pozitív beállítottságot később a hatalom kihasználta, saját javára fordította a protestáns egyházak megtörésében, tagjainak a pártállamba való „integrálásában”.)

Tovább élt a puritán-felhalmozó értékrend is, elsősorban a parasztság, a középpolgárság- és a jobbmódú kispolgárság köreiben. A földosztás eredményeképpen a korábbi szegényparaszti tömegek is úgy érezhették: kemény munkával és takarékossgal van reményük a gyarapodásra. Mindamellett az ehhez az értékcsoporthoz tartozó értékek szerepe valószínűleg csökkenni kezdett a fiatalabb generáció körében: az anyagi lehetőségek szűkössége, a fizetések alacsony volta, a lakáshelyzet ínségessége, a közéleti-, kulturális-, szellemi-, lelki-érzelmi értékek felértékelődése a társadalom széles rétegeiben, a szocialisztikus eszmék elterjedtsége mind ebbe az irányba hatottak.

Minden bizonnyal periférikussá vált – legalábbis egyelőre – a fogyasztói-hedonista értékrend szerepe. Hazánkban ez korábban is szűk körben hatott, s a háború után anyagi alapjai veszttek el. Hagyományos hordozói: az arisztokrácia és a tőkés nagypolgárság közül előbbi 1945-tel vagyonát veszítve megszűnt önálló társadalmi réteggé létezni, utóbbit pedig már az 1938 és 1944 közötti évek is megroppantották, megtizedelték. A túlélők sorsa 1945 és 1948 között a folyamatos pozícióvesztés. A háború utáni évek hiánygazdasága továbbra is magasan tartotta ugyan a fogyasztási javak társadalmi értékrendbeli árfolyamát, ám ez a helyzet nem szolgálta egy koherens fogyasztói értékrend kialakulását, de még fennmaradását sem. (Érdekes kérdés, vajon a fekete- és a féllégális gazdaságban meggazdagodók, valamint az új hatalmi elit egyes harácsoló tagjai² milyen mértékben jellemezhetők a fogyasztói-hedonista értékrenddel, de ez messzire vezetne, taglalása nem fér e tanulmány kereteibe.)

Igen nagy volt s egyre növekedett a szerepe a 19. és kora 20. század munkásmozgalma értékrendjének. Hordozói hagyományosan a szociáldemokrata párt és a hozzá közelálló munkások, szakszervezeti tagok tömegei, valamint – bár ellentmondásosan – a színre lépő kommunisták. A Moszkva utasításait követő vezetők valójában csak szavakban, retorikájukban, de a párttagok növekvő tömegéből még sokan őszintén. Szintén nagy volt azoknak a – többnyire népi származású – fiatal értelmiségieknek, diákoknak a száma, akik sem a kommunista, sem pedig a szociáldemokrata párt mellett nem kötelezték el magukat, de alapjában véve a szocialista eszmék hívei voltak. Ennek az értékrendnek az eredeti formája és a később megvalósult „szocializmus” elmélete és mindennapos gyakorlata között ugyanakkor igen nagy az eltérés. A pártállami diktatúra az eredeti munkásmozgalmi-szocialista eszmerendszer egyetlen elemét helyezte a középpontba és tette legfőbb értékévé, olyan céllá, melynek minden más alárendelendő: a vagyoni egyenlőség, a magántulajdon hiányának eszméjét. A személyiség mind teljesebb kibontakoztatásának, az egyén méltóságának, értékének és szabadságának eszméit, melyek eredetileg nagy jelentőséggel bírtak ebben az értékrendben, a pártállam eleinte csak szavakban képviselte (miközben a szavakkal tökéletesen ellentétben álló gyakorlatot valósított meg az élet minden területén), később már úgy sem.

² Lásd: Kovács 1990:276.

A Hankiss-tanulmányban felsorolt négy, társadalmunkra jellemző értékrend mellett a koalíciós időszakot vizsgálva megemlíthetünk még egy továbbit is. Jobb híján nemzeti-demokrata-humanisztikusnak nevezhetnénk. Ez az értékrend elsősorban a politikai-közéleti-kulturális eszmerendszer, s az ehhez kapcsolódó erkölcsi normák összessége. Hordozói leginkább értelmiségiek, a politikai-társadalmi változások lényegét elfogadó középosztálybeliek, tanult, polgárosodó birtokos parasztok. Politikai eszmeként ez az értékrend szembenállt a baloldali pártok (mindenekelőtt a kommunistáknak és a parasztpártiak befolyásosabb részének) agresszivitásával, húbelebalázs radikalizmusával, parlamentáris rendszertől idegen politikai voluntarizmusával. Képviselői nem a háború előtti rendnek az új helyzethez alkalmazkodó tagjai, inkább a régebbi múltra visszatekintő kisgazda demokratizmus továbbvivői. A polgári társadalom, a magántulajdon hívei, de értékrendjünkben a tulajdon, a birtoklás nem áll az első helyen, mert nem önmagáért való érték, sokkal inkább az individuum közhasznú kiteljesedésének egyik eszköze. A magántulajdon szabadságának a társadalmi igazságosság érdekében való korlátozását többnyire nem utasítják el. Bibó István kategóriáival élve: polgárságeszményünkben a citoyen fontosabb szerepet játszik, mint a bourgeois. Az anyagi javak birtoklása számukra nem előbbrevaló, mint a szellemieké. Nem modernizáció-ellenesek, de a szó mélyebb értelmében konzervatívok: az éles cezúra mellett a vállalható hagyomány folytonosságát is látják a magyar történelemben. Mindennapi erkölcsi értékrendjüket az 'úriember' képével lehetne jellemezni, melyben nem az osztálytartalom a lényeges – ennek, ha van is, csökkenő a szerepe – hanem az emberi minőség (becsületesség, szavahihetőség, emberségesség, udvariaság). Ha döntően nem határozta is meg tömegek gondolkodását az az értékrend markánsan, egy nem is nagyon szűk körre korlátozódóan mégis jelen volt a koalíciós időszak Magyarországon.

Mindezen értékrendek természetesen nem vegytiszta formában léteztek egymás mellett, sokkal inkább együttesen hatottak az emberek többségének életében. Nem lehetett ritka például a hagyományos keresztény és a puritán-felhalmozó értékrend együttes jelenléte vagy keveredése (de nem feltétlenül egybemosódása!) egy falusi közösség vagy család életében, illetve egy egyén tudatában. De még a puritán-felhalmozó és a szocialista (*valamilyen* szocialista) értékrend együttes meglétére is lehetett példa nem egy szakmunkás-, kisiparos-, vagy földhözjuttatott szegényparaszti családban. Ugyanígy: a nemzeti-demokrata-humanisztikus értékrend hordozóinak többsége is lehetett valamilyen módon vallásos, voltak köztük hívő keresztények is.

Ezt az összetett, sokban kiforrotlan, feszültségekkel terhelt, ám az egészséges továbbfejlődés lehetőségét magában hordozó értékrendi képletet rombolja le, torzítja el a totális majd autoritárius diktatúra 1948 után.

6. AZ ÉRTÉKRENDET ÁTALAKÍTÓ FOLYAMATOK 1948 UTÁN

Az 1948-tól kiépülő új politikai-hatalmi szisztéma totális diktatúra lévén az egyén életének minden területén: hitein, gondolatain, szándékain, törekvésein ellenőrzést akart gyakorolni, sőt mindezeket maga akarta meghatározni, kialakítani. Ahhoz, hogy

ez a törekvés egy társadalomban tartós és mélyreható eredményt hozzon, mindenekelőtt hagyományos értékrendjétől kell megfosztani, így a hatalommal szemben tudatában is védtelen, szellemében gyökértelessé vált, morális-kulturális identitását veszített individuumok tömegévé válik.

Ennek a hatalom által irányított gigantikus átalakításnak az egyik legfontosabb eszköze a *demobilizáció* volt. A demobilizációs stratégia lényege: az embereket ki kell szakítani megszokott életformájukból, környezetükből és számukra idegen, új környezethez kell kötni őket. Hogy milyen mértékben változott az emberek társadalmi helyzete és foglalkozása ebben az időszakban, arról álljon itt Kolosi Tamás vizsgálatának eredménye: „1940 és a hatvanas évek közepe között a magyar lakosság 70 %-a más foglalkozási csoportba került, mint ahol korábban ő volt vagy szülei voltak. Hasonló méretű munkaerő-mobilitás Angliában száz évig, Németországban nyolcvan évig tartott; Magyarországon tizenöt évre torlódott össze” (Hankiss 1989 47). A demobilizáció fontos eleme volt az „új röghözkötés”, a szabad munkahelyválasztás lehetőségének megszüntetése. 1951 februárjától, az életbelépő Munka Törvénykönyve alapján a munkaerő központi elosztással talált alkalmazást. A munkásokat, alkalmazottakat megfosztották mindennemű munkahelyi autonómiától, elvették tőlük a valódi érdekvédelem minden lehetőségét. A szakszervezetek érdekképviseleti szervből a pártközpontok „transzmissziós szíjává” válnak, feladatuk a pártutasításoknak a dolgozókkal való elfogadtatása és végrehajtása, munkaversenyek szervezése, a munkahelyi kulturális élet megszervezése, a nyugdíj- és társadalombiztosítási alapok kezelése lesz. Szakmai helyett ágazati szakszervezetek jönnek létre. Nem egy szakma, hanem egy-egy munkahely dolgozóit tömörítik. 1949-50-ben eltávolítják, kizárják az addig még megmaradt szociáldemokrata múltú funkcionáriusokat. Helyükbe olyan új emberek kerülnek, akik személyükben is garanciát jelentenek arra, hogy a szakszervezetek meg fognak felelni új feladataiknak. Az 1950. évi IV. Törvény szerint a munkafegyelem legkisebb megsértése is börtönnel büntethető. (A törvény 1954-es visszavonásáig volt érvényben munkafegyelmi ügyeket érintően) (Hankiss 1989: 47).

Különösen nagy változást hozott az önálló egzisztenciák, a magánkézben lévő kisipar és kiskereskedelem nagy részének felszámolása. Az ötvenes és kora hatvanas években a kis- és középegzisztenciák földcsuszamlásszerűen veszítik el önállóságukat. 1948-ban még 169 329 önálló kisiparos működik az országban, 1953-ban már csak 55 000. Az egzisztenciális önállóság vágyának eleven továbbélését mi sem mutatja jobban, mint az a tény, hogy mielőtt Nagy Imre kormányának reformjai lehetővé tették, újra 110 000-re nőtt az önálló kisiparosok száma. A hatvanas évek elején azonban újra csökkenni kezdett, s a hetvenes évek közepére már megint csak 50 000 körül volt (Hankiss 1989: 48).

A változások további fontos eleme a *társadalom atomizálása*. Fokozatosan betiltják vagy önfeloszlatásra kényszerítik az ifjúság tömegszervezeteit: a cserkészet, a keresztény szervezeteket (KALOT, KIE, MEKDSZ)³ a pártok ifjúsági tagozatait. Helyettük még 1948 márciusában egységes ifjúsági szervezetként a Magyar Ifjúság Népi Szövetsége

³ Katolikus Legényegyletek Országos Testülete, Keresztény Ifjúsági Egyesület, Magyar Evangéliumi Keresztény Diákszövetség

ge jön létre (Hankiss 1989: 52).⁴ Egy évvel később a szervezet nevét Magyar Dolgozók Ifjúsági Szövetségé-re (MADISZ) változtatják. Megfojtják az egyházak és a társadalom második világháború utáni spirituális megújulását, vezetőit (a közismerteknél lényegesen többet) bebörtönzik, elhallgattatják, perifériára szorítják, vagy – akit lehet – a hatalom kiszolgálására kényszerítenek. A korai pártállam működésének egyik alapvető vonása minden spontán kialakult társadalmi kapcsolatrendszer, csoportosulás felszámolása. Az egyesületek száma hazánkban a 19. század eleje óta fokozatosan növekedett. A 19. század második felében ez a folyamat felgyorsult, s az 1930-as és 40-es évek fordulóján már mintegy 13-14 000 klub és egyesület működött. A kommunista hatalomátvétel után ezen a területen is drámai a visszaesés. 1950-re már csak mintegy 1000 egyesület maradt fenn. A lassú regenerálódás csak a hatvanas években kezdődött, majd a hetvenes évek stagnálása után a nyolcvanas években vett csak nagyobb lendületet (Hankiss 1989: 55-56).⁵ De nemcsak a szervezetek, egyesületek felszámolása zilálta szét a társadalmat, hanem az a rendszer lényegéből fakadó körülmény is, hogy az emberek többsége előtt bezárult a közéletbeni valóságos részvétel lehetősége, társadalmi hasznosíthatóságukkal, jellembeli értékességükkel nagyjából egyenes arányban – a nemzet egésze kárára. Így az egyén, részint mozgástér hiányában, részint védekezésből, a magánélet, a család keretei közé húzódott vissza.

Az atomizáció maga után vonta a *klientelizációt*. Az érdekérvényesítő, érdekvédő szervezetek teljes hiánya következtében „az emberek autonóm polgárokból, akarva-akaratlan, különböző patrónusok klienseivé váltak, miközben maguk a patrónusok is különböző kliensi és újfeudális hálózatok hierarchiájának függőségébe kerültek” (Hankiss 1989: 53). E hálózatok fontossága különösen megnőtt az 1960-as években. A kliensi kapcsolatok kialakításának és fenntartásának fontos színtereivé váltak a vadászársaságok, melyekben tsz- és tanácselnökök találkozhattak a párt helyi, megyei és országos szintű vezetőivel.

Az addig létező értékrendek felborítását, s egyben végletes leegyszerűsítését szolgálja a rádiótól, a munkahelyeken keresztül az egyes lakóközösségekig mindenütt gyakorolt *indoktrináció*. „Nyíltan vállalhatóan csak egyetlen, osztatlan társadalmi érdek, közjó létezik, mely a pártban testesül meg” (Hankiss 1989: 52). Am a leegyszerűsítés nem jelenti azt, hogy világos, könnyen megfogalmazható, biztos normák jönnének létre. A hatalom gyakorta elrejté azokat a normákat, melyek szerint az egyének és intézmények magatartását megítéli, azokat utólag – többnyire – feddésben, büntetésben részesíti. A közjó a pártban ölt testet, az azonban nem tudható biztosan, hogy az adott pillanatban mi a helyes és mi a helytelen a párt szerint. Az új értékrend alapja tehát sokkal inkább egy mitikus intézményhez való szenvedélyes kötődés, mint normák és elvek önmagában is létező, s éppen ezért követőinek némi biztonságot, autonómiát is adó rendszere. Ami benne többé-kevésbé állandó elem, az leginkább negáci-

4 Érdemes megemlíteni, hogy 1948 márciusa még a kulisszaként működő többpártrendszer, az MKP és az NPP szövetségének időszaká. A 'népi' kifejezés a tömegszervezet nevében talán az erősebben népi-nemzeti irányultságú parasztpártnak tett gesztus. (Mellesleg ekkoriban az MKP is szívesen jelent meg Dózsa, Petőfi, Táncsics örököseként.)

5 A KSH által végzett országos felmérés szerint 1981-ben 3539, a kormányzóvivő 1987 november 6-i nyilatkozata szerint 5393 egyesület működött Magyarországon.

ókban ragadható meg. Az új ideológia szemben áll minden korábbi társadalmi tekintéllyel. Jellemzője a hagyományos értékrendek (vallásosság, haza- és nemzetszeretet, polgári civilizáció és kultúra) üldözése, a nemzeti- és osztályazonosság rombolása. Így lesz népünk egésze először fasiszta nemzet, később begyöpösödött, nacionalista, haladásellenes, jelentéktelen. Az értelmiségi: osztályidegen; a pap, lelkész, hívó: klerikális reakciós; a saját munkája révén gyarapodó gazda: kulák; a köztisztviselőben álló iparosember: kispolgár; a középvállalkozó, a korábbi vállalatvezető, főmérnök: burzsoá, esetleg szabotőr, idegen hatalmak ügynöke. Az új tekintély: a párt vezetői, az élpárttag, az élmunkás, a párttitkár, az ÁVH tagja. Ők azonban nem hitelesek ebben a szerepben, „tekintélyüket” a legtöbbször egyedül hatalmi helyzetüknek, illetve a társadalom megfélemlítésének köszönhetik.

Az új, hivatalos értékrend tele van ellentmondással. A hatalom szívesen beszél „szocialista humanizmus”-ról, nem definiálva e fogalmat, ugyanakkor hirdeti az „ellességgel”, a „kártevőkkel” szembeni kíméletlenséget. Mindeközben tökéletesen inhumánus, s illogikus gyakorlat uralkodik az élet minden területén. Hirdeti a gerincességet, a meggyőződés mellett való kiállást, mint kommunista erényt, ugyanakkor azt hangoztatja, hogy a pártnak mindig igaza van. Hasonlóan skizofrén a szexuális etikához való viszonya. Egyfelől mélységes, már-már neurotikus prudéria jellemzi, mely a hanyatló kapitalista társadalom produktumának tekinti és kíméletlenül üldözi az erotika minden megnyilvánulását, a nők arra való törekvését, hogy vonzóak legyenek, ezzel egyidejűleg azonban hangoztatja, hogy, Rákosi Mátyás szavaival élve, „asszonynak szülni kötelesség, lánynak dicsőség” (a párttagok körében igen gyakori a válás), s propagál olyan értékeket, mint a kezdeményezőkézség, nyíltság, kritikához való bátorság, de megbünteti azokat, akik ezen értékek szerint cselekszenek.

Nemcsak az ötvenes – kora hatvanas évek, hanem az egész pártállami időszak gyakran hangoztatott jelszava a szocialista ember(típus), a szocialista erkölcs. Ezeket a fogalmakat a hatalomnak sohasem sikerült valós tartalommal megtöltenie, így ezek nem egyszerűen *hamis*, hanem *álértékrendek*, üres értékrend-imitációk voltak. Pontosabban meghatározásuk erőlködő kísérletei nem hoztak létre többet, mint valamiféle elmosódott ideálképet egymásnak ellentmondó vonásokkal. Zavaros és mesterkéltnégyelege ez humanista értékeknek (emberközpontúság, önmegvalósító ember), értelmétől, a Krisztus-hittől megfosztott keresztény vonásoknak (önfeláldozó, a birtoklásról, személyes érdekeiről lemondó), a cinizmusnak és morális haszonelvűségnek (helyes cselekedet az, ami a társadalmi haladás ügyének használ). Ily módon a szocialista embertípus és a szocialista erkölcs fogalmai leginkább arra voltak alkalmasak, hogy minden erkölcsi értékrendnek mint olyannak a hitelét aláássák.

7. LIBERALIZÁLÓDÁS A HATVANAS ÉVEK MÁSODIK FELÉBEN ÉS A HETVENES ÉVEKBEN

A Nagy Imre-időszak csak rövid időre hozott enyhülést, bizakodást, majd az 1956-os forradalom csak egy történelmi pillanatra villantotta fel az új kezdés reményét. A megtorlási hullám a rendszerbe kódolt folytatása volt az ötvenes évek totalitárius politikájának. A hatalom viselkedése alig változott az 1956 októbertől előttihez képest, retorikája

is csak némileg módosult. A kései ötvenes-, korai hatvanas években az előző időszak értékromboló folyamatai zajlottak tovább, illetve érték el végkifejletüket (a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálása, az egyházak betörése a diktatúra rendszerébe).

Az 1960-as évek közepétől azonban hallgatólagos kompromisszum körvonalai kezdtek kirajzolódni hatalom és társadalom viszonyában. A társadalom lemondott a döntésekben való részvétel jogáról, cserébe a politikai vezetés viszonylag szabadabb társadalmi légkört engedett, tűzszünetet hirdetett az ideológia frontján. Hagyta, hogy az állampolgárok – bizonyos korlátok között – önállóan, ideológiamentesen alakítsák ki magánéletüket. Az évek előrehaladtával egyre inkább eltűrt egyfajta pluralizmust a kulturális életben. Ezen a területen engedte, sőt az anyagi feltételek biztosításával mérsékelten támogatta is valódi értékek születését, amennyiben azok nem hordoztak olyan tartalmat, melyet a hatalom önmagára nézve veszélyesnek ítélt. Az életszínvonal növekedése a hatvanas évtized második felétől, a második gazdaság léte feletti szemhunyas az ígérte az állampolgárnak, hogy a korábbinál jobbmódú, polgáribb, valamivel „nyugatibb” anyagi létet építhet fel maga és családja számára. A politikai rendszer jellege ekkorra totalitáriusból autoritáriussá vált.

A hetvenes évek elején a hatalom még durva, leplezetlen rendőri eszközökkel lép fel azokkal szemben, akikben a kialakult politikai szisztémára nézve fenyegetést lát (a marxizmus megreformálásával kísérletező Lukács-iskola felszámolása, spontán megemlékezések feloszlata 1972 és 1973 március 15-én), ám ekkorra lényegében már eldőlt, hogy a kompromisszumot mind a társadalom, mind a hatalom tartósnak tekinti. Az előbbi nem mer többet remélni (és egyre többen lesznek a helyzetükkel valóban elégedettek), s nem is lát semmit, ami ennek reményével kecsegtetne; az utóbbinak meg nem jut eszébe más, különben is, saját pragmatikus szempontjából meg lehet elégedve. Célja a társadalom *depolitizációja*, nem pedig indoktrinációja. Ezt pedig legbiztosabban az szolgálja, ha a közvetlen egyéni és családi érdekek, valamint az élvezet-értékek kivételével minden érték relativizálódik az emberek tudatában. „Ki tudja, mi a jó és mi a rossz?” „Hol van a világon igazi szabadság?” (Hankiss 1989: 59). „Azok is hazudnak, mindenki hazudik.” Ezek, s az ehhez hasonló, akkoriban gyakran hangoztatott vélemények híven tükrözik a politikai vezetés és az alattvalók rossz lelkiismeretű összekacsintásának hangulatát.

A hatalom sikeresen számolja fel a társadalom nagy részének még létező történelmi tudatát. 1956 – ha megemlézése elkerülhetetlen – ellenforradalom, de leginkább *nem volt*, jelentősége eltörpül a szocializmus építésének gigantikus folyamatához képest. Szabó Miklós szavaival: „Eltűnik tehát a tudatból az a politikai csomópont, mely az utána következő 25-30 évet minden tekintetben meghatározza. Aki tudatában 56 nem létezik, annak erről a harminc évről politikai tudata nem lehet. Az csak más szempont szerint artikulálhatja ezt a korszakot, mint a politikai nézőpont. Ez azonban lehetetlen” (Szabó 1988: 25). Az ötvenes éveket legfeljebb kisgyermekként átélő nemzedék számára a hivatalos beállítás, a történelmi munkák, az iskolai történelemoktatás ezt is igyekszik meg nem történtté tenni. A magát a konszolidációból eredeztető politikai hatalom nem nézhetett szembe a Rákosi-kor alapkérdéseivel, hiszen mind hasonlóan diktatórikus jellege, mind vezetőjének és hatalmi elit tagjainak érintettsége folytán nem volt képes azzal szembenézni. Annak, aki visszaemlékszik a Kádár-kor

mindent elszűrítő, események és személyiségek helyett leginkább feltartóztatathat-
lan gazdasági-társadalmi folyamatokról értekező, túl elvont, nem érzékeltes nyelveze-
tű történelemtankönyveire, ma már óhatatlanul az a gondolata támad, hogy a puha
diktatúra hivatalos történelemoktatásának ez a siralmasan életidegen, érzelem- és gon-
dolatszegény jellege nem pusztán a kötelező marxista történelemfelfogás számlájára
írandó. A hatalmi elit érdeke volt, hogy az alattvalók ne nyerjenek emlékezetes, to-
vábbgondolásra készítő képet a nemzeti múlt és a világtörténelem eseményeiről.

Ahogy a „szocialista erkölcs” emlegetése rombolta mindenfajta erkölcs hitelét,
homályosabbá, zavarosabbá, cinikusabbá tette az erkölcsi tudatot, úgy járult hozzá a
Kádár-kor történelemoktatása a történelmi tudat eltűnéséhez.

A gazdaság terén, legalább is látszólag, a kádári liberalizáció története 1979-ig siker-
történet, s az adott korban elismeréssel tekintettek – nyugaton inkább, mint keleten
– a hazánkban uralkodó társadalmi légkörre, a kedélyességre, iróniára, a félelem lát-
szólagos hiányára, az élet politikamentes szférájának kiterjedésére. Ha hosszabb tá-
von vonunk mérleget, láthatjuk, hogy mindez magában hordozta önnön csődjét. A
társadalom uralkodó értékrendjére pedig máig ható erőteljes negatív hatást gyakorolt.
Széles rétegeknek a közvetlen érdekek, a magánélet körén túl nem terjedő érdeklődé-
se, felületessége máig jelzi a kádári depolitizáció eredményességét. A társadalmi szoli-
daritás, az egymás iránti felelősségérzet hiánya akkor vált természetessé, amikor a
paternalista, „gondoskodó állam” valódi érdekképviselői és önszervező szervezetek
hiányában, minden polgára sorsáért magára vállalta a felelősséget, s magánszemélyek-
nek vagy csoportoknak nem is engedett teret a társadalmi szintű felelős cselekvésre,
egymás segítésére. E lehetőségek hiánya szintén az individualizmus növekedésének
irányába terelte a társadalmi értékrendet. A fogyasztói társadalomnak az a mérsékelt,
hiányos és ellentmondásos kiépülése, mely ebben az időszakban végbement, csak to-
vább erősítette a társadalmi értékrend materialisztikus voltát.

8. A TÁRSADALOM VÁLASZREAKCIÓI

A hatalomnak az a törekvése, hogy az állampolgárt alattvalóvá tegye, saját képére és
hasonlatosságára formálja, törvényszerűen kiváltotta a társadalom védekezését. Az
alábbiakban ezeket a válaszreakciókat tekintjük át, vagyis a hatalom és a társadalom
kapcsolatát a társadalom oldaláról vizsgáljuk. Ily módon mélyebben megérthetjük a
klasszikus Kádár-kor társadalmi értékrendjének néhány különösen jellemző vonását,
s azok kialakulásának okát is.

A totalitárius – és részben az autoritárius – állam demobilizációs törekvéseire a
társadalom mindenekelőtt *ön-demobilizálással* reagált. Ismét Hankisst idézve: „Ha meg
akarnak bénítani, bénítsuk meg magunkat még jobban” (Hankiss 1989: 69). A magán-
életbe való bezárkózás, a politikával szembeni közönyössé válás (melynek egyébként
van hagyománya Magyarországon), majd a hatvanas évek végétől a fogyasztói világ-
ban való elmerülés mind ilyen ön-demobilizációs stratégia. A hatvanas évek közepéig
a létfenntartás terhei olyan nagyok voltak, hogy a társadalom nagy részének minden
fizikai és lelki energiáját lekötötték. A hatvanas évek közepétől először a szórakozási

lehetőségek megnövekedése hozott magával valamiféle fogyasztói értékrendet, az élvezeti értékek társadalmi árfolyamának megnövekedését. (Ez az időszak a bárók, a tánciskolák népszerűségének, a nyugati mozifilmek mind gyakoribb vetítésének kora.) Az évtized végétől pedig egyre többen engedhetik meg maguknak, hogy életük céljává, legfőbb tartalmává az anyagi javak szerzését, birtoklását és élvezetét tegyék.

Az ön-demobilizáció legelterjedtebb módja a visszavonulás a közönybe, apátiába, a teljes érdektelenség a közéleti kérdések iránt. Ezt az állapotot tükrözik a hetvenes évek elejének országos felmérései. „1971-ben egy felmérés során a fővárosban megkérdezetteknek mindössze 7%-a tudta, hogy ki a parlamenti képviselője; 1984-ben 12%-ra emelkedett ez az arány. A kisebb városokban és a falvakban értelemszerűen valamivel jobb volt az eredmény: 1971-ben 29, illetve 26 %”. 1972-ben pedig az ország felnőtt lakosságának mindössze 30 %-a tudott helyes választ adni arra a kérdésre, hogy ki az ország miniszterelnöke (Hankiss 1989: 70). (Pedig az akkori miniszterelnök, az új gazdasági mechanizmus kísérletét irányító Fock Jenő utódához, Lázár Györgyhez képest színes és önálló személyiség.)

Rombolóbb stratégia az önpusztításba, betegségbe való menekülés. Az öngyilkosságok és az alkoholizmus arányszámai nem a totalitárius diktatúra kezdeti és legelviselhetlenebb időszakában kezdenek meredeken emelkedni, hanem néhány évvel később, 1955 körül (Hankiss 1989: 70-71). A fennálló életviszonyok ekkorra roppanthatták meg a társadalom élni akarását. Emellett feltehetjük, hogy a szélsőséges elnyomás, az állandó rettegésben tartás a túlélés vágyát, az önfenntartás ösztönét is erősítheti, vagy legalább ébren tarthatja, míg a mérsékelt elviselhetetlen, egyhangúan nyomorúságos életviszonyok, a változás reményével sem kecsegtető helyzet talajvesztéshez, apátiához, depresszióhoz vezetnek. Európai összehasonltásban évtizedek óta igen magas hazánkban a májzsugorban, illetve a szív- és érrendszeri megbetegedésekben elhalálozók száma. E tény amellettszól, hogy az egészséges életmód értékét a társadalom igen alacsonyra helyezi. A jelenség másik másik lehetséges magyarázata a magyarországi élet magas stressz-szintje, az, hogy az anyagi gyarapodás csak nagymennyiségű túlmunka, önkizsákmányolás révén volt lehetséges. Feltételezhető továbbá, hogy nálunk a fogyasztói mentalitás gyakran ilyen infantilis és igénytelen formában, főképpen túlzott mértékű evésben, cigarettá- és alkoholfogyasztásban nyilvánult meg.

Tragikus folyamat az abortuszok számának folyamatos, drámai növekedése 1956 után, s ezt a folyamatot csak néhány pár évig tartó mérsékelt csökkenés illetve stagnálás szakítja meg. Ez a tény is a rövidlátó egoizmus megnyilvánulása, egyúttal jelzi a társadalom életkedvének csökkenését. Ugyanis, hogy országunk lakosságának igen nagy része nem lát a létezés pillanatnyi élvezetén túlmutató lelki, szellemi vagy erkölcsi értékeket, de még saját hosszabbtávú érdekeiért, az időskori magány elkerüléséért sem hajlandó a jelenben áldozatokat hozni.

Súlyossá vált a Kádár-korszakban a nemzeti azonosságtudat zavara is. Egy másik országos vizsgálat szerint 1974-ben az ország felnőtt lakosságának 31%-a nem tudta megmondani, mit ünneplünk március 15-én (!), s azt pedig mindössze 32% tudta, minek az emlékűnepe október 6-a. Munkaszüneti nap voltának, a munkahelyi és iskolai ünnepségeknek köszönhetően a legtöbben április 4-ével kapcsolatban adtak jó választ, a válaszolók 86%-a. Március 21-ére vonatkozóan mindössze 31% adott helyes

választ⁶, jelezve, hogy ez a specifikusan mozgalmi, kommunista ünnep a társadalom nagyobb részének nem jelent semmit. Az indoktrináció gyümölcsei tehát erre az időre érték be: a hagyományos nemzeti értéktudatot lerombolta, más értékekkel viszont nem szolgált helyette, így e téren is értékvákuum jött létre.

9. AZ EREDMÉNY – A NYOLCVANAS ÉVEK ÉS MÁIG TARTÓ HATÁSUK

Itt térnénk vissza a bevezetőben említett adathoz: az 1982-es Európai Értékrendszer Kutatás kérdőívére adott válaszokhoz. Mint említettük, ezt a felmérést 13 nyugat-európai országban végezték el ebben az évben, valamint egyedüli kelet-európai országgént Magyarországon. Arra a kérdésre, hogy: „Van-e valami, amiért a családján kívül feláldozná magát, Magyarországon a megkérdezettek 85%-a adott nemleges választ. Összehasonlításképpen: ez az arány az erősen individualizálódott társadalmú Franciaországban és Angliában is csak 64 illetve 60% volt, Írországból 55, Dániában 49%, a konzervatív és katolikus Spanyolországban pedig csak 38%. Azzal a kijelentéssel, hogy: „A szülőknek is megvan a maguk élete, nem kell magukat feláldozniuk a gyermekeikért, Magyarországon a megkérdezettek 44%-a egyetértett. Összehasonlításképpen: az erősen családcentrikus angol, ír, illetve spanyol társadalom 18, 15, illetve 13 %-a osztotta ezt a nézetet, igaz, itt nem sokkal maradt le mögöttünk a liberális és szintén erősen individualista dán társadalom, a maga 39%-ával. Aggasztó társadalmi körtünet, hogy Magyarországon a megkérdezettek mindössze 31%-a tartotta fontosnak, hogy más emberek tiszteletére nevelje gyermekét, s csupán 10%-uk, hogy hűségre, lojalításra. Mindkét érték szélsőségesen alacsony. Összevetésként: Anglia: 62 illetve, 36%, Franciaország: 59, illetve 36%, Olaszország: mindkét érték 43%, Írország 56 és 19%, Dánia: 58, illetve 24%.⁷

Láthatjuk: a nyolcvanas évekre kiformalódtak és a társadalom széles rétegeiben rögzültek azok a mentalitásbeli, értékrendi jellemzők, melyeket két szóba sűrítve jogosan írhatunk le individualizmusként és egoizmusként. Ekkorra már negyvenedik életévéhez közeledett, s a társadalom meghatározó korcsoportjává vált az a nemzedék, mely tudatos életének egészét a pártállamban élte le, egyedül annak a politikai, társadalmi, civilizációs és erkölcsi viszonyairól volt személyes tapasztalata. Ugyanekkor a felnőttkor küszöbére értek azok, akiknek szülei az 1948 előtti időket csak gyermekfővel élhették át. Ezeknek a korosztályoknak nagy átlagban már igencsak meggyengült, vagy meg is szűnt a kapcsolata bármiféle „hagyományos”, erkölcsi, lelki-szellemi és a magasabb kulturális értékekhez igazodó világgéppel.

Az értelmiségi középosztály – bár a reformkortól kezdve nagy, időnként meghatározó szerepet játszott a társadalmi nyilvánosságban – hazánkban sohasem volt nagyszámú, még ha hagyományos, („úri”) és modern („polgári”) szegmensét együttesen tekintjük is. Bár adatok, felmérési eredmények e tárgykörben nem ismeretesek e tanulmány írója számára, a kérdéssel kapcsolatos vélemények ismeretében és személyes tapasztalata alapján úgy találja, hogy a következő nemzedék számára e réteg volt

⁶ Az adatokat közli Hankiss 1989: 62.

⁷ Az adatokat közli Hankiss 1989: 57.

képes a leginkább átmenteni önazonosságát, átadni értékeit, s egyáltalán, a világ kulturális és lelki-szellemi javaival való élő kapcsolatát a pártállami időszak folyamán. Mindeközben ugyanakkor igencsak lecsökkent e rétegnek a társadalom egészére gyakorolt hatása, megszűnt viselkedésének, életformájának, morális és kulturális eszméneinek mintaadó szerepe.

Más, 1948 előtt létező társadalmi rétegeknek – önhibájukon kívül, talán mert társadalmi létük erősebben függött a gazdasági tényezőktől – ez az önazonosság és értékrend-átadás mintha kevésbé sikerült volna.⁸ Például: az ötven év alattiak körében ma már legfeljebb csak nyomokban fedezhető fel az öntudatos szakmunkás identitása és értékrendjének jellegzetes elemei, kollegialitása, kedélyessége, kultúráltsága, melyek egészében véve polgáris vonásokat is kölcsönöztek ennek a rétegnek. A szakmunkás-pálya társadalmi leértékelődése, kulturális süllyedése, amellett hogy számos egyéb társadalmi és gazdasági folyamat eredménye, jelzi ezt az értékrendi eróziót. Hasonló különbség valószínűsíthető, ha a ma kisvállalkozóit a hagyományos kisiparosi réteg jobbmódú, biztos egzisztenciájú részével hasonlítanánk össze munkaetosz, közösségi kapcsolatok és értékek, kulturális érdeklődés és aktivitás tekintetében. A korábbi gazdaosztály a kollektivizálás után tetemes túlmunkával, kíméletlen önkizsákmányolással anyagi gyarapodást, növekvő jómódot tudott biztosítani maga és gyermekei számára. Vagyonosodásáért demográfiai stagnálással fizetett, sőt a fiatalok faluról való elvándorlása következtében jelentős létszámbeli csökkenést kellett elszenvednie. Elsorvadt a falvak nagy többségének közösségi élete, hagyományos kultúrája; ugyanakkor a vidéki infrastruktúra fejletlensége, tudatos alulfejlesztése miatt ez a réteg nem részesült a modernizáció számos vívmányából. E helyzet következtében az agrárréteg, különösen országunk városokban szegény területein (Tiszántúl, Szabolcs-Szatmár megye, Dél-Dunántúl) ismét a periférián érezhette magát, elfelejtett réteggé vált, szinte úgy, mint az 1930-as évek előtt. A rendszerváltozás utáni gazdasági szerkezetváltás nagy részük anyagi jólétét is felszámolta. Ezt a folyamatot a kárpótlás és a részleges reprivatizáció képtelen volt ellensúlyozni, sőt némely esetekben még erősítette. Az agrárszektor azóta ismétlődő viharos válságaiban, és e válságoknak még a hazai politikai és társadalmi viszonyaink között is kirívóan indulatos, elkeseredett megnyilvánulásaiban vélhetően nem csak gazdasági, egzisztenciális okok játszanak szerepet. Kifejezésre jut bennük a rossz közérzete egy rétegnek, mely „nem érzi jól magát a bőrében”, nem látja vonzónak saját életformáját, egyre kevésbé rendelkezik vállalható identitással.

Itt térnénk rá az általunk tárgyalt korszakban a Rokeach-teszttel végzett három nagy felmérés eredményeinek rövid, vázlatos bemutatásához. A téma bemutatásában döntően Füstös László és Szokolczay Árpád: *Értékek változásai Magyarországon, 1978-1993* című tanulmányát vettem alapul, valamint felhasználtam a kutatást végző szociológusok által írt, a kutatási eredményeket részletesen bemutató, értelmező *Kényszerpályán?* c. tanulmány több megállapítását is (Füstös-Szokolczai 1994, Hankiss-Manchin-Füstös-Szokolczai 1982).

⁸ A „mintha” kifejezés itt nem csupán stilisztikai elem. Itt hangsúlyozom, tudatában vagyok annak, hogy ezzel a fejtegetéssel a hipotézisek, megérzések és általánosságok mezején járok.

Hazánkban először 1978-ban végeztek a Rokeach-teszt segítségével országos felmérést. Eredményeiben megfigyelhető, hogy ekkor a hivatalos ideológia még jelentős befolyással volt a társadalom értékrendjére, vagy legalább deklarált értékeire. A teszt értékei közül legfontosabb értékként első helyre stabil elsőbbséggel, a BÉKE került (az összes későbbi felmérés során is). A Füstös-Szakolczai tanulmány ezt a tényt a hivatalos ideológia hatásának tulajdonítja. Szerintük: „Olyan módon választódtak ki ezek a legfontosabbnak tekintett értékek Magyarországon, hogy ezt csak a háborúban aktívan részt vevő országokéhoz lehet hasonlítani” (Füstös-Szakolczai 1994: 74) E tanulmány szerzője nem biztos abban, hogy ezen értékválasztás és a pártállam hivatalos ideológiája között ilyen direkt kapcsolat létezett. (Hiszen ez az érték a továbbiakban is megőrizte vezető pozícióját, ha 1982-ben és 1990-ben kisebb mértékben is, amikor a szerzők szerint is teljesen elkopott, erodálódott a hivatalos ideológia által közvetített értékrend) (Füstös-Szakolczai 1994: 75). Véleményem szerint az értékválasztásban sokkal inkább a józan racionalitás („Ha nincs béke, nincs biztonságban az életünk, nem lehet biztonságban egyetlen érték sem, kis országunk számára a háború annak kimenetelétől függetlenül csak pusztulást és szenvedést jelenthet.”) szempontja keveredik a részben irracionális pesszimizmussal, az ország és a nemzet fenyegetettségének érzésével, melynek hagyományai szintén jóval a pártállami idők előttre nyúlnak vissza. A két világháború szembenállásának idején, amikor hazánkban nagy létszámú, fegyverzettel jól ellátott idegen katona állomásozott, e félelemnek mindenképpen volt valószínű oka. Ugyanebbe a csoportba sorolható a CSALÁDI BIZTONSÁG ÉS A HAZA BIZTONSÁGA, az előbbi az értékskála második, az utóbbi a negyedik helyen áll 1978-ban és 1982-ben is. (Az előbbi megőrizte vezető pozícióját, az utóbbi több hellyel hátrább került 1990-re, 1993-ra azonban minden korábbi mértéket meghaladóan erősödött a pozíciója, véleményem szerint megint csak nem az ideológia újbóli térnyerésének jeleként,⁹ hanem a délszláv polgárháború eseményeinek hatására.) E három értékre minden valószínűség szerint mint bármilyen érték feltételére tekintett a társadalom. Ezek mellett etikai értékek vezetnek az értékek rangsorában: SZAVAHIHETŐ (3. hely, 1982-ben is)¹⁰, FELELŐSÉGTELJES (5. hely, 1982-ben gyengülve, de megtartja), és BÁTOR, GERINCES (7. hely, 1982-ben is.) Hatodik helyre került a BOLDOGSÁG célértéke, ám ez az adat a fogalom szubjektivitása miatt nehezen értelmezhető. Súlyos tünet a SZERETETTELJES értékének gyenge pozíciója. A 36 értékből a 30., olyan értékek mögé került, mint TISZTA, UDVARIAS, TÖREKVŐ, ALKOTÓ SZELLEMŰ. A fontosságát kifejező rangszám, az egyes válaszokban hozzárendelt rangsorbeli helyek átlaga valamelyest csökkent 1982-re, tehát szerepe nőtt a társadalom értékrendjében, pozíciója azonban nem változott. Ami társadalmunk individualizmusának újabb jele, t.i. nálunk az egyén a másik emberre leggyakrabban közönnel vagy éppen eleve bizalmatlansággal tekint, s a szeretet fogalmával sem igen tud mit kezdeni. A társadalmi folyamatok ismeretében a vártnál eleinte valamivel gyengébb a pozíciója az ANYAGI JÓLÉT-nek, 1978-ban is, 82-ben is a 13. helyet foglalja el, tehát még így is jócskán a fontosabb értékek közé sorolható. Ezután azonban nagyot lép előre a rangsorban, 1990-re az 5. helyre kerül, megelőzve olyan értéke-

⁹ Vö. Hankiss-Szakolczai 1994: 76.

¹⁰ Vö. a szolgáltató szektorban ténylegesen uralkodott és uralkodó állapotokkal

ket, mint a BÁTÓR-GERINCES, FELELŐSSÉGTELJES, A HAZA BIZTONSÁGA. Jelentősége akkor értékelődik fel, amikor egy szűk csoport számára minden korábbinál nagyobb lehetőség nyílik az anyagi gyarapodásra, jóval szélesebb rétegek életében viszont elvész ennek a lehetősége, s ezért fenyegetve érzik magukat anyagi létükben. Könnyen lehet, hogy az anyagi jólét felértékelődése más, társadalmi és etikai értékek (AZ ELVÉGZETT MUNKA ÖRÖME, TÁRSADALMI MEGBECSÜLÉS, SEGÍTŐKÉSZ) pozícióvesztésével is összefügg, ily módon az értékrendi vákuum fokozódásának jele: azért (is) válik fontosabbá, mert más értékek kiszorulnak a társadalom egy jó részének tudatából. A négy felmérés során mindvégig gyenge a keresztény értékek pozíciója, a MEGBOCSÁTÓ 1982-ben a 28., 1990-ben csak a 31. helyen áll. Végig az utolsó érték a rangsorban az ÜDVÖZÜLÉS. Bár a felmérések végzői lehetségesnek tartják, hogy ebben a fogalom sokak számára tisztázatlan volta, tehát egy terminológiai ok is szerepet játszott (Hankiss-Manchin-Füstös-Szakolczai 1982: 43), nem kétséges, hogy ez az adat a magyar társadalom mélyen szekularizált voltát tükrözi.

A nyolcvanas (és a kilencvenes) évek folyamatos tendenciája az intellektuális értékek presztízsének megnövekedése. 1978-ban a 11. 1982-ben már a 8. érték volt az ÉRTELMES, a rendszerváltás után, 1993-ban pedig az eszközértékek között az első, az összes érték sorában az ötödik helyen állt. (Összehasonlításképpen: Az amerikaiak egy 1968-as felmérésben ezt az eszközértékek közül az utolsó helyre tették (Füstös-Szakolczai 1994: 62). Folyamatosan erősödik a másik kifejezett intellektuális érték, LOGIKUS GONDOLKODÁSÚ szerepe is. Ennek, a több évtizedes ideológiai nevelés indirekt hatása mellett még az is oka lehet, hogy a nyolcvanas évek folyamán a romló gazdasági helyzet, a mind bonyolultabbá, kiszámíthatatlanabbá váló élet hatásaként egyre többen érezték úgy, hogy kizárólag saját képességeikre, leleményességükre hagyatkozhatnak az anyagi gyarapodásért, vagy a süllyedés elkerüléséért, az életben való érvényesülésért folytatott küzdelemben. Azt azonban, hogy az intellektuális értékeknek ez a köre mennyire szűk, a magyar társadalom által sokra tartott értelem mennyire egyoldalúan racionális jellegű, mutatja, hogy a BÖLCSESSÉG fogalma, melyhez az eszeségen túl az életismeretet, a mély gondolkodást, a jó intuíciót is hozzákapcsoljuk, mennyire hátul foglal helyet az értékskálán: korszakunkban mindvégig hátulról a harmadik, igaz rangszáma valamelyest javul.

A megkérdezettek egyes társadalmi csoportjaira jellemző, a változások során együtt mozgó értékfaktorok jellemzőinek bemutatása nem fér e dolgozat kereteibe. Hadd említsünk meg mégis e helyt egyetlen momentumot: a *Kényszerpályán?* szerzői megemlítik, hogy nálunk a felhalmozó, anyagi értékekre koncentráló értékrendnek van valami aszketikus, szigorú jellege. Ha a Magyarországon kapott eredményeket az amerikaiakkal hasonlítjuk össze, láthatjuk, hogy ott az anyagi-felhalmozó értékcsoporthoz örömeértékek (KELLEMESSÉG – ÉLVEZETES ÉLET, JÓKEDÉLYŰ, BOLDOGSÁG) is kapcsolódnak. Ez a különbség jelzi, milyen elevenen él – talán egészen napjainkig – társadalmunkban a puritán-felhalmozó életstratégia, és milyen mértékben vált hazánkban öncéllá az anyagi jólét és biztonság széles rétegek életében. A fegyelmezett, céltudatos tevékenységnek és az élet élvezetének ez a szembenállása nálunk más értékfaktorok esetében is megfigyelhető volt (Hankiss-Manchin-Füstös-Szakolczai 1982: 70).

Az 1982 és 1990 közötti évek más természetű változásokat is hoztak. Jelentősen csökkent a régi rendszer hivatalos ideológiájában előszeretettel hangoztatott értékek (EGYENLŐSÉG, TÁRSADALMI MEGBECSÜLÉS, AZ ELVÉGZETT MUNKA ÖRÖME) szerepe. Ugyanakkor fontosabbá váltak az emberi kapcsolatok értékei, a lelki-szellemi, a keresztény értékek (BELSŐ HARMÓNIA, IGAZI SZERELEM, BOLDOGSÁG, BÖLCSESSÉG, SZERETTELJES, ÜDVÖZÜLÉS). Ez a tény is jelzi, hogy a változások időszakában, a remények éveiben erősödött a vágyakozás az élet mélyebb, gazdagabb megélésére, a létezés valamilyen önmagán túlmutató értelmének megtalálására. Azóta azonban a BÖLCSESSÉG kivételével ezek mindegyike újra veszített fontosságából, az IGAZI SZERELEM és a SZERETTELJES 1993-BAN alulmúlta 1978-as rangját. Tehát az értékrend gazdagodásának, humanizálódásának, spiritualizálódásának az a folyamata, mely a rendszerváltozás előtti években jelentkezett, annak utána rövid időn belül megtorpant és nagyrészt elenyészett; feltehetően zátonyra futott a „szép új világ” kemény gazdasági és társadalmi realitásain, az egyházak mint spirituális intézmények nagymétékű hitelvesztésén, a kvázi-spiritualitás túl kínálatán, a humán kultúra mindennapi életben való visszaszorulásán.

Összefoglalóan: Az 1948-al kezdődő, a társadalmi értékrendet átalakító folyamatoknak tehát mélyreható, súlyos, következményekkel jártak hazánkban. Hatásuk mindmáig tart, ilyen értelemben a magyar társadalom jelentős részben még ma is poszt-kádári. Olyan hiányok keletkeztek és olyan torz beidegződések rögzültek, melyek valószínűleg még évtizedeken át súlyos tehertertelei lesznek az amúgy is erejét igencsak megpróbáló kihívásokkal szembenéző társadalmunknak.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- „*A mai magyar társadalom értékrendje*” című kutatás alapadatai. Magyar adatok. 1983. Budapest, MTA Szociológiai Intézet Értékszociológiai és Társadalomtudományi Elemzések Műhelye
- Andokra Rudolf 1992: *Társadalmi változások és problémák 1940 – 1990*. Statisztikai Szemle 1992/4-5. 301-322.
- Füstös László-Szakolczai Árpád 1994: *Értékek változásai Magyarországon 1978-1993*. Szociológiai Szemle 1994/1. 57-90.
- Hankiss Elemér 1977: Mit tartunk majd jónak, igaznak és szépeknek 2000-ben (Változástendenciák a magyar társadalom értéktudatában) In: *Érték és társadalom*. Budapest, Magvető
- Hankiss Elemér 1983: Diagnózisok In: Hankiss Elemér *Társadalmi csapdák, Diagnózisok*. Budapest, Magvető 145-446.
- Hankiss Elemér 1986: *Diagnózisok II*. Budapest, Magvető
- Hankiss Elemér 1989: *Kelet-európai alternatívák*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Hankiss Elemér – Manchin Róbert – Füstös László – Szakolczai Árpád 1982: *Kényszerpályán? A magyar társadalom értékrendjének változásai 1930 és 1980 között*. Budapest, MTA Szociológiai Intézet
- Kovács Imre 1991: *Magyarország megszállása*. Budapest
- Szabó Miklós 1988: A magyar társadalmi és nemzettudat az elmúlt harminc évben. In: *Arat a magyar*. Budapest, MTA Szociológiai Kutatóintézete 23-31.